

Iskolák a kislélekszámú falvakban

Bódi Ferenc–Obádovics Csilla–
Bódor Andrea

Az ország apró- és kislelkes térségeiben, azaz ezer főtől kisebb lélekszámú falvainkban, közel 450 kisiskola található. Többségük a tíz éves önkormányzatok működésének köszönhetően jött létre, illetve maradt meg. **A magyar szellemi élet végvárai ezek az iskolák,** amelyek többségét még gyalog közelítheti meg a falun élő tanuló. Működésüket több érv megkérdőjelezi, számos pedig igazolja. Például a bezárásuk mellett szól a méretgazdaságosság követelménye, a megmaradásukat igazolja az észak-európai államok tapasztalata.

Az iskolák fenntartói az illetékes önkormányzatok és az iskolatársulásokhoz társult önkormányzatok: 1007 apró- és 688 kislelkes (ötszáz, illetve ezer fő alatti a népesség) található az országban, ahol 48, illetve 397 felső tagozattal is rendelkező általános iskola működik. A fenntartói feladatokat azonban több önkormányzat, illetve iskolatársulás nehezen tudja ellátni, mivel költségvetését nagymértékben megterhelik a hiteltörlesztések és a szociális segélyekre kifizetett tételek. A hiteleket korábban infratrakturális beruházá-

sokra vették fel. A költségvetés kiadási oldalának az egyharmadát megterhelő szociális segélyeket pedig azért kell fizetniük, mert **az apró- és kislelkes térségekben az országos átlagot meghaladó az idős korú, munkanélküli, szegény és a cigány kisebbséghez tartozó népesség aránya.**

Annak ellenére, hogy a kormányzat kiemelten támogatja a helyi önkormányzatok oktatási társulásait és általában a kislelkes települések iskoláit, a kislelkes önkormányzatai nem minden esetben képesek az iskoláik pénzügyi problémáit kezelni. Többek között azért sem, mert a pályázati piacon nem tudnak megjelenni, mivel erre megfelelő tudás, ismeret, menedzsment nem áll a rendelkezésükre.

Eddigi kutatásaink szomorú tapasztalata, hogy az önkormányzatok sikerességétől erősen függő falusi iskolák oktatási színvonala rendkívüli mértékben eltér egymástól, illetve igazodik a mindenkori helyi önkormányzat teljesítményéhez. **Mivel a kislelkes települések között is nagymértékű az önkormányzatok polarizációja, ezért a hozzájuk tartozó iskolák**

helyzete is ennek megfelelően erősen differenciálódott.

Ismerve az ország demográfiai helyzetét és a társadalom egyensúlyát veszélyeztető népességsökkenést, föltehető az a kérdés: megengedhető-e ma Magyarországra számára, hogy viszonylagosan magas termékenységgű rurális területeken az iskolaügy kezelését a kormányzat a kezéből kiengedje és ellenőrizhetetlen (például piaci) folyamatokra bízva, ezzel növelve annak a lehetőségét, hogy az itt felnövő új nemzedék esélytelenségében (munkanélküliség, illegális jövedelemszerzés) kövesse elődjét?

Cikkünk arra kérdésre igyekszik választ adni, hogy **van-e esélyük a kistéle-
püléseken működő helyi önkormányza-
toknak arra, hogy a közoktatási felada-
tokat ellátó intézményeiket a szakmai és
társadalmi elvárásoknak megfelelően
irányítani tudják, a felmerülő pénzügyi
kérdéseket pedig képesek legyenek ke-
zelni. Mindezen kérdés reflektál az ok-
tatás hatékonyságára, a nevelés korsze-
rűségére és minőségére, különös tekin-
tettel, arra hogy a jelen közoktatás telje-
sítménye messzemenőig befolyásolja
az adott település és kistérség jövőbeni
felzárkózásának az esélyét.**

A keresleti oldal: a helyi társadalmak állapota

Az ország népességének 7,6%-át és a települési önkormányzatok 54%-át magába foglaló apró- és kistalvák százaiban az

oktatáspolitikai döntéseknek különös jelentősége van. **Az itt élők többségének életlehetősége messze alatta van az országban megszokottnak, azaz rászorul-
nak a helyi önkormányzat támogatására és igénylik az egész társadalom szolidaritását.** Ezekben a falvakban volt és ma is a legnagyobb a munkanélküliség (Bódi-Obádovics 2000), valamint a segélyezett aktívkorúak aránya (Bódi 2001) és egyben itt a legalacsonyabbak a jövedelmek (Bódi-Obádovics-Mokos 1999). A családok rossz életlehetőségére utal, hogy a kis népességű falvakban gyermekvédelmi támogatásban a 18 év alatti népesség több mint kétharmada részesül.¹

Ha az országos átlagtól nagyobb arányban segélyezett népességű településeket az ország térképén megjelenítjük, akkor látható, hogy a kedvezőtlenebb helyzetben lévő települések jól körülhatárolható régiókban és térségekben foglalnak helyet. Ha a '90-es években vizsgáljuk a foglalkoztatási és jövedelmi állapotok településsoros adatait, akkor látható, hogy az említett régiókban messze az országos átlag alatt van a foglalkoztatottsági arány, és a települések átlagára számított jövedelmek is gyengébbek, mint a központi régióban vagy Észak, illetve Nyugat-Dunántúlon.

Circulus vitiosus

Az európai uniós országokhoz képest (50–55%) az országban rendkívül alacsony a foglalkoztatottság, alig éri el a

¹ Ezt a támogatást azok vehetik igénybe, akiknek a háztartásban az egy főre jutó havi jövedelme (beleértve az összes szociális juttatást is) nem éri el a nyugdíj minimum 80%-át. Mivel a gyermekvédelmi támogatás (2001-től családi pótlék kiegészítő támogatás) forrását 70%-ban az állami költségvetés biztosítja, a helyi önkormányzatoknak érdekükben áll a segélyezésre jogosultak megtalálása és pontos statisztikájának vezetése, ezért ezzel az adattal viszonylag megbízhatóan becsülhetjük a hátrányos helyzetű gyermekek elhelyezkedését az országban.

Rendszeres gyermekvédelmi támogatásban részesülők eloszlás 1999-ben

Településtípusok	0–18 évesek száma (fő)	Rendszeres gyermekvédelmi támogatásban részesülők száma (fő)	Rendszeres gyermekvédelmi támogatásban részesülők % a kiskorúakhoz viszonyítva
500 fő alatti község	58 419	38 087	65,2
501–1000 fő	109 060	59 884	54,9
1001–3000 fő	370 225	188 567	50,9
3001 főnél nagyobb község	299 511	134 210	44,8
Város	569 712	228 474	40,1
Megyejogú város	399 257	95 859	24,0
Budapest	295 394	46 701	15,8
Ország összesen	2 101 578	791 781	37,7

Forrás: KSH-TSTAR, BM

38%-ot. Különösen kedvezőtlen a helyzet (főfoglalkozásúak aránya az aktívkorú népességben belül) a Dél-Dunántúlon, az Alföld peremvidékein és Észak-Magyarországon, ahol az adóhatóság szerint regisztrált foglalkoztatottak aránya az országos átlag alatti.

Mi lehet annak az oka, hogy a látható gazdaságból ilyen sokan kiszorultak? Mi az oka, hogy a letelepedést kereső tőke a magas munkanélküliségi rátával jellemezhető térségekben nem talál megfelelő szinten képzett és fegyelmezett munkaerőt? Miről beszéljünk, ha az Észak-Alföldre vagy Észak-Magyarország térségeire tekintünk: munkanélküliségről vagy munkaerőhiányról? A helyi vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a nagyobb létszámot foglalkoztató vállalkozások telephelyválasztásában a '90-es évek közepétől elsődleges szerepet játszott a munkaerő minősége.

A letelepedő multinacionális cégek 20–30 kilométeres körben pontosan felméri a munkaerő-állomány humán-erő-tartalékait és csak e vizsgálat pozitív eredménye után kezdenek drága beruházásba. Hajlandók befektetni a humántőkébe (ha kell a szak- és mérnökképzésbe is), de persze csak ott, ahol már megvannak az alapok (Laki, 2001).² Valószínű, hogy ha az iskoláztatáshoz és képzéshez szükséges körülmények megvolnának az országban, a népesedési apály sem okozna drámai nemzetgazdasági és társadalompolitikai gondot. Látható azonban, hogy a körülmények és a szükségletek térben egyelőre nem illeszkednek egymáshoz: **ahol többen születnek, vagy ahova többen költöznek, ott nincs kellő színvonalon kiépült helyi szociális ellátórendszer és ezen belül oktatási intézmény.**

Egyfelől vannak térségek (Északkelet-Magyarország, Dél-Dunántúl) és telepü-

² A humán erőforrás színvonalára különösen a húzóágazathoz tartozó jármű- és gépipari cégek érzékenyek.

lések (kis népességű falvak), ahol szegények az önkormányzatok és szegény a családok többsége is. Ezekben a térségekben mind mennyiségileg, mind minőségileg hiányos a helyi szociális intézményrendszer. Másfelől vannak térségek, ahol gazdagabbak a polgárok, de a helyi társadalom szükségleteihez képest az önkormányzatok elmaradottak (központi régió, budapesti agglomeráció). **Az alig egy évtized alatt népességüket hirtelen megnövelő falvak, városok helyi szociális ellátórendszere nem készült fel a növekvő társadalmi keresletre.**

A két regionális probléma messze nem azonos gondot jelent, de jelzi, hogy **ha Magyarországon javítani akarjuk a társadalom, különösen a fiatal nemzedék humán erőforrás-kapacitását, akkor régióktól függően más módszerre és más stratégiára van szükség.**

- Az elmaradott északi és keleti, valamint dél-dunántúli régiókban hiányzik az iskola, vagy ami van, az nem megfelelő szinten oktat, képez és nevel. A családok szegények, s ha van is kellő szinten oktató helyi általános iskola, a tehetséges fiatal elvész a társadalom számára, mert nem tud középiskolába menni. A család vagy nem tudja fizetni az oktatás plusz költségét, vagy nem akarja, mert értékrendjéből hiányzik a tudás és a tanulás megbecsülése. Az elmúlt másfél évszázadban az északi-keleti országrész adta az ország népességének az utánpótlását. A természetes szaporodást figyelve, ez a vidék az ezredfordulón is jobb helyzetű, mint az ország nyugati vagy központi régiója, de immár többségében csak a szegénység termelődik újjá. Ugyanezekben a térségekben a települési önkormányzatok, mivel nincs elegendő saját bevételük és az állami költségvetéstől

sem kapnak fejlesztésre szolgáló forrásokat, humán ellátási rendszerüket nem tudják a kor színvonalán fenntartani, illetve arra felhozni.

- Az **agglomerációkban** a népesség fiatalodása megváltoztatta a helyi szociális ellátórendszerek iránt támasztott szükségletek szerkezetét. A korábban falusi ellátásra berendezkedett települések általános iskoláiban és óvodáiban a gyermekek száma hirtelen megnőtt. Az intézményekben fellépő zsúfoltság kezelésére az állami norma által biztosított fejkvóta szűkösnek bizonyult. A személyi jövedelemadó átcsoportosítása ugyanakkor hátrányosan érintette az agglomerációs településeket, mivel egyikük sem kapott ún. „hátrányos térségi” besorolást, ezért a helyben élő polgárok személyi jövedelemadójából származó bevételnek csupán 5%-a maradhatott helyben, illetve került vissza az állami költségvetésből a helyi önkormányzat kasszájába. Az agglomerációkban elhelyezkedő települések hiányos helyi szociális ellátórendszerét a városokban meglévő intézmények és szolgáltató szervezetek pótolhatják. Az ország elmaradott régióiban, illetve a falusias térségekben élők számára azonban ezeknek a szolgáltatásoknak az elérése drága és sok esetben megvalósíthatatlan. A közlekedés nemcsak az iskolába jutást, de a munkába járást, a szakorvosi ellátás elérését, a hivatali ügyintézkést, a művelődést is nehezíti (Mokos 1998).

A vidéki térségek fejlődésének két akadálya van, amelyek circulus vitiosusként működnek és hatnak. Az egyik a **lokálisokból származó hátrányok köre**, amely abból a helyzetből indul ki, hogy a szolgáltatások területi koncentrá-

lódásával a szolgáltatások elérhetősége romlik. A városokba és a központi településekre összevont szociális szolgáltatások, munkahelyek, közigazgatási intézmények stb. egyre nagyobb költséggel érhetőek el, ami a falvak további népességcsökkenését, illetve a városok és az elővárosok népességnövekedését vonja maga után. A kivonuló tömegek, amelyek távozásukkal tiltakoztak a romló helyi szolgáltatások miatt, csak erősítik a szolgáltatások területi koncentrációját, ami a helyben maradtak számára tovább növeli a szolgáltatások elérhetőségének a költségeit.

A másik fejlődési akadály az **indivíduoális depriváció**. Symes a háztartások alacsony jövedelmi helyzetéből indul ki, ez pedig a helyben megkereshető alacsony bérekből, illetve a romló infrastrukturából adódik. Az alacsony jövedelemtermelő képességet meghatározza a hátrányos területi elhelyezkedés. Egy kis faluban az esetleg egyedüli munkáltató ezzel a helyzettel vissza is él és minimálbért fizet. Mivel a helyben lakók nehezen nézhetnek más munkahely után, el is fogadják a legalacsonyabb ajánlatot, vagy nem vállalnak semmilyen munkát.

A helyben megszerezhető alacsony jövedelem korlátozza a mobilitást. A mobilitás közvetlen költségét az iskolába és a munkába járás költségei teszik ki, közvetett költségei magában foglalják az egyén, a család társadalmi újratermelődésének, az intergenerációs és a karrier-mobilitásnak a kiadásait is. A falusi környezetben élő fiatal nemzedéknek ezért nehezebb kitörnie a város irányába, nehezebb versenyképes, jól fizető munkához hozzásegítő szakképzettséget szereznie. **A vidékiségi tehát – elsősorban a falun élés – a fejlett világban és itt, az átmeneti régióknak tekinthető Közép-Európában is sajátos kisebbségi létet jelent.**

A falun élők többsége kisebbségi létben él, mert mint munkavállaló vagy mint vállalkozó, a jövedelmek kisebb része felett rendelkezik. A vidéken élő kisebbségi, mert a nemzeti vagyoni kisebbségi értékű része maradt meg a birtokában (falvakban az egységnyi lakás és ingatlan olcsóbb, mint a városokban), kisebbségi, mert a társadalom kisebb létszámú csoportjához tartozik, kisebbségi mert érdekének érvényesítésére a csekély lélekszámú, ritka népsűrűségű területeken nem képes erős önkormányzatokat, területi korporációkat létrehozni. Kisebbségi, mert a szociális javakhoz nehezebben, vagy egyáltalán nem fér hozzá. Végül **kisebbségi, mert a társadalmi újratermelés során nem tud versenyképes tudást és kvalifikációt megszerezni, és ezzel konzerválja saját társadalmi létalapját és szellemi javait.**

A kisépességi településeket adminisztratív úton össze lehet vonni, a tárgyi infrastruktúrát közelebb lehet vinni a városi szinthez. A vállalkozónak helyi és regionális adókedvezményeket, vámszabadterületeket lehet nyújtani, de az említett fejlesztési törekvések tapasztalatai Spanyolországtól Lappföldre azt bizonyítják, hogy a vidéki térségek komplex problémái nem oldhatók meg egyirányú és sematikus adminisztratív intézkedésekkel vagy más jó szándékú gazdasági intervencióval. **Összetett vidékpolitikára van szükség, ami egyszerre tud foglalkozni a vidéki területek elnéptelenedésével, a kedvezőtlen infrastruktúrával, az alacsony foglalkoztatottsággal, a helyben képződő alacsony jövedelem-szinttel, a hiányos szociális ellátórendszerrel s ezen belül az oktatással.**

Hazánkban a gondot tovább tetézi, hogy a kisebbségi lét jellemzői az országban nem elszigetelt tájakon jelentkeznek,

ahol a népesség elenyésző része él, hanem az ország népességének egyharmadát sújtja. Uralkodó jelenség a települések kétharmadában, amelyek az ország területének közel háromnegyedét foglalják el.³

Nagy a valószínűsége annak, hogy az itt található helyi társadalmakban élő szegények újratermelik korábbi élethelyzetüket, azaz sem a jelenlegi, sem az őket követő felnőtt nemzedék nem tud pusztán önerejéből javítani élethelyzetén. Hatékony területpolitikai beavatkozást igényel tehát az ország területének túlnyomó többsége: az Alföld egésze (nagyvárosi és városiasodott térségeit kivéve), Észak-Magyarország és Dél-Dunántúl (megye-központjait és azok vonzáskörzetét kivéve), valamint a Nyugat- és Észak-Dunántúl belső periferiáját képező kistérségek.

Apró- és kisfalvak demográfiai helyzete a '90-es években

1998-ban az ország népességének 17,1% még nem töltötte be a 14. élet évét. Az önkormányzatok felében azonban a gyermekkorúak aránya ettől magasabb, negyedében pedig 19,2%-tól is magasabb volt a gyermekek aránya. Ha azonban térképen bejelöljük magas gyermekaránnal

rendelkező településeket, akkor látható, hogy **a viszonylag nagyobb gyermekszámú települések összefüggő térségeket alkotnak, nagyobb régiókat fednek le, s e térségek az ország társadalmi és gazdasági szempontból elmaradott térségeivel egybevágóak, vagy közel azonos területet fedik le az országnak.**

A kedvezőbb gazdasági és társadalmi helyzetű régiókon belül elhelyezkedő viszonylag nagyobb gyermekaránnal rendelkező települések is a belső periferiákhoz tartozó rurális területeken találhatók (Tápió mente, Zirci kistérség, Mezőség déli része stb.).

Borsod, Abaúj, Szabolcs, Nyírség települései hagyományosan a nagyobb termékenyséjük, ezáltal az ország északi része mindig az ország népességutánpótlásának forrásvidéke volt. Ez a régió – amely az egész ország népességének utánpótlást biztosította az elmúlt században – mára súlyos gazdasági és társadalmi válságövezetté vált.

1688 települési önkormányzatban, az évezred utolsó évében a népesség 1000 fő alatti volt. Az ország népességének 2,3% veszítette el 1994 és 2000 között, míg ez időszak alatt a kis- és az apró falvak népessége 3,7%-kal csökkent. A kis- és az

³ A KSH-nak a területfejlesztés kedvezményezett térségeinek lehatárolására alkalmazott számításai szerint a 150 térség közül 83 elmaradottnak minősült. Ezekben 1650 település található és több mint 3 millió ember él. (Ezek a települések a KSH által számított **komplex fejlettségi mutató átlaga alatt** helyezkednek el.) Van megye, ahol az „elmaradott” besorolás az egész megyét lefedi (Nógrád), illetve a megyeközpontot kivéve az egész megye hátrányos besorolást kapott (Csongrád, Bács-Kiskun). Az **Alföldi Tudományos Intézet** számításai alapján mért komplex fejlettségi mutató szerint tipologizálva az ország népességének 23%-a **agrárius térségekben** él, ahol magas a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya, a népesség erőteljesen fogy, vándorlási veszteségük tetemes, az elöregedés az országban a legmagasabb, gazdasági szerkezetük egyoldalú és elmaradott, jövedelemtermelő képességük fele-harmada az ország fejlettebb részének. Az ország lakosságának további 15%-a **periferikus** területen él, ahol legmagasabb az elvándorlás, a munkanélküliség, az általános infrastruktúra elmaradottsága, rossz az elérhetőség és alacsony a jövedelemszint (Csatári, 2000). E két hátrányos helyzetű térségtípusban 1672 település található, itt él az ország összes kiskorújának 40%-a s a rendszeres gyermekvédelmi támogatásban részesülő gyermekek közül minden második.

aprófalvakban azonban 1994 és 2000 között az állandó népességen belül, enyhé mértékben, de növekedett az általános iskoláskorú népesség aránya. A községek egészében a 6–14 év közötti népesség aránya állandó volt. A falvak népessége nem fiatalodott meg, mivel ezzel együtt a hatvan év feletti népesség aránya nagyobb mértékben növekedett, mint a 18 év alatti népességé, ezért **1994-es öregedési index 1,08-ról 1,12-re emelkedett.** A kis- és aprófalvakban az öregedési mutató változatlan maradt, de továbbra is az országban itt volt (Budapestet nem véve figyelembe) a legkedvezőtlenebb (1,41).

A 90' évek második felében tapasztalható folyamatos népességfogyás összetevői között a természetes fogyás mindvégig szerepet játszott, azonban a vándorlási különbözet az évtized utolsó éveiben már inkább mérsékelte a falusi népesség fogyását. Miután a születési arányszámok azt mutatják, hogy születési kedvet illetően „urbanizálódtak” a falvak lakói, azaz a községi születési indexek fokozatosan a városi népesség születési indexéhez közelítettek, vagyis folyamatosan csökkentek, jó okunk van feltételezni, hogy a falvakba inkább fiatal, mint idős korú népesség költözött.

Főleg a nagyobb városokban volt megfigyelhető az általános iskoláskorúak számának drámai csökkenése, ellenben az ország valamennyi községében a csökkenés elenyésző volt. A vizsgált időszakban, az egész országban 73 ezerrel, ezzel szemben a községekben csak 11 ezerrel csökkent a 6–14 év közöttiek létszáma. Az aprófalvakban ellenben növekedett az iskoláskorú korosztály száma ezer fővel.

Megállapítható, hogy az apró- és kislefaluakban keresleti oldalán olyan jelentős drámai csökkenés nem történt, mint a főváros, a megyei jogú és más városok esetében, ahol a 6–14 évesek száma

9–10%-kal csökkent, ellenben az apró, illetve kislefaluakban 7, illetve 1,5%-kal növekedett e korosztály létszáma 1994. és 2000. között. Vizsgálva az iskola előtt álló korosztályok számának változását is kitűnik, hogy a kis létszámú falvak népességén belül az elkövetkező években csökkenni fog a 6–14 év közöttiek aránya, feltevése, ha a kislefaluak korösszetételére nem lesz kedvező hatással a vándorlás. Az apró falvakban a 6 év alatti népesség száma 2000-re 16%-kal, a kislefaluakban 20%-kal csökkent 1994-hez képest.

Kínálati oldal: a szociális ellátórendszer állapota a falvakban

1990 után másfélezer tanács helyett több mint háromezer önkormányzat kezdte meg működését. Az önkormányzatokról szóló törvény az alapoktatás feladatát a helyi települési önkormányzatokra bízta. A frissen alakult falusi önkormányzatok, hogy iskoláikat fenn tudják tartani, az állami költségvetésből normatív támogatásban részesültek, és a korábban elhagyott, elhanyagolt vagy megszűnt iskolák pótlására az első kormányzat jelentős forrást különített el, amelyet a községek önkormányzatai pályázati úton tudtak megszerezni.

A humánstruktúra fejlesztése nyomán több apró- és kislefaluakban iskolák létesültek, de már az első ciklus végére kiderült, hogy fenntartásuk meghaladja a helyi társadalmak teherbíró képességét, mivel a romló gazdasági és társadalmi környezetben a helyi önkormányzatoknak nyakába zúdultak a munkanélküliségből és a helyi gazdaság leépüléséből adódó gondok. **A helyi források hiányában az önkormányzatok kisebb része a helyi szociális ellátás és a közigazgatás feladatát térsé-**

gi együttműködésben (a szomszédos önkormányzatokkal társulva) **igyekezett megoldani**. A társulások azonban nem jöttek létre gond nélkül, mivel az önkormányzatok jelentős része az intézményeit nem szívesen adta fel.

A települések polgármesterei úgy gondolták, hogy a helyi iskola és óvoda megszüntetésével a saját autonómiájuk csorbulna, és saját legitimitásuk kerülne veszélybe. Az első kormányzati ciklusban társulások létrehozását az sem segítette, hogy a jogi keretek hiányoztak, valamint akkor még számos helyi önkormányzat tulajdonjogi vitában állt a korábban egy tanácshoz tartozó a szomszédjával.

Az intézményi társulások szükségképpen jöttek létre; elsősorban azért, mert a megszűnt közös tanácsok által fenntartott közös intézményeket (így az iskolákat és óvodákat sem) nem lehetett megosztani, másodsorban azért, mert az érdekeiket jól felismerő helyi önkormányzatok új intézményi társulásokat hoztak létre, amit ösztönöztek a közoktatási törvény rendelkezései és költségvetési támogatás rendszere is. Az erős pénzügyi készítés dacára alig több mint félszáz önkormányzati társulás jött létre a közoktatási feladatok ellátására.

1994-re a kormányzat és a helyi önkormányzatok humánstruktúra fejlesztésének következtében a falvak 73%-ában lett általános iskola. Kis létszámú községekben is több iskola újult meg, illetve kezdte meg a működését 15–20 éves szünet után. Az első ciklust lezáró évben a kistelepülések 87 százalékában, az aprótelepek pedig ötödében volt iskola. **1986-hoz képest 760 új iskola kezdte meg működését a '90-es évek első felében.**

Az **első kormányciklus** alatt az összes oktatásra és nevelésre elköltött fejlesztési forrás harmadát a községi önkormányzatok,

illetve a helyi intézményeik kapták meg. Az ország népességének csak 7,9%-át kitevő apró- és kistelepülések az említett fejlesztési pénzek 7,4%-át kapták meg, amely évente közel egy milliárd forint állami támogatást jelentett számukra. A legnagyobb egyszeri támogatás összege az aprótelepek esetében 26 millió, kistelepülések esetében 51 millió forint volt. Az egy településre jutó átlagtól (aprótelepek esetében félmillió forint, kistelepülések esetében négy millió forint) meglehetősen nagy volt az eltérés. A nagy szórásnak oka az volt, hogy a fejlesztések egy-egy településre koncentráálódtak, azaz viszonylag nagyobb beruházások voltak; új tantermek, tornatermek épültek, nem ritkán több új iskola is létesült.

A **második kormányzati ciklusban** a támogatási preferencia megváltozott, mivel a községek támogatása 1995–1997 közötti költségvetési években 23,5%-ra esett vissza, ezzel szemben a főváros és a megyei jogú városok részesedése; 9-ről 11%-ra, valamint 27,3-ről 33,7%-ra nőtt. A városok részesedése az oktatás fejlesztési források megoszlásából kismértékben emelkedett. Érdemes megemlíteni, hogy az oktatás-nevelés fejlesztésére fordított állami források nominálisan 13%-kal csökkentek (5 milliárddal), annak ellenére, hogy ezekben az években infláció igen magas volt 1991-es árakhoz képest az árszínvonal 1995-ben 229%-os, 1998-ban 380%-os volt.

Az állami szerepvállalás csökkenése nemcsak a fejlesztés területén volt látványos, hanem a működéshez való hozzájárulásban is érezhető volt. Az „olcsó állam, jól működő gazdaság” jelszavával meghirdetett államháztartási reform során a kormányzatnak jelentős forrást sikerült elvonni az oktatásügytől. 1991-ben az önkormányzatok bruttó közoktatási kiadásaira „kliensenként” 82 ezer forintot biztosított az állami költségvetés, ezzel

szemben a helyi önkormányzatok bruttó kiadása 116 ezer forint volt (kis népességű települések esetében a közoktatási kiadások az országos átlagos bruttó költség 120%-át is elérhették). 1995-re, az oktatásra fordított kiadások egy főre jutó költsége 246 ezer forintra, ezzel szemben az állami finanszírozás mértéke csak 97 ezer forintra emelkedett.

A második kormányzati ciklus végére (a folyamatos állami támogatás emelkedése ellenére) **az állami finanszírozás mértéke mindösszesen a helyi oktatási kiadásoknak már csak az 58%-át fedezte.** Ezzel egy időben az önkormányzatok oktatási kiadásainak reálértéke 20%-kal csökkent. A települések változatlan áron számolva 1991-hez viszonyítva az oktatási költségeiket négyötödére zsugorították, vagyis ezzel a forrás kivonással megindult az oktatási intézmények gyors lezüllesztése fizikai környezetük elhasználódása.

A harmadik kormányzati ciklus első két évében az oktatásfejlesztés terén a községek számára nagyobb részt jutott, így a pályázaton elnyerhető összegek 27,2%-át a falvak nyerték el. De ellentétben az első ciklussal a községek növekvő

részesedését a nagyobb népességű falvak vitték el, mivel a kis- és apró falvakhoz jutó fejlesztések alig haladták meg a 3%-ot. Az oktatásfejlesztési források allokációjában az egyértelmű vesztesek a megyei jogú- és a kisvárosok lettek, amelyeknek részesedése már csak 27,6–27,0%-os volt.

Az apró- és kistelepülések számára a harmadik kormányzati ciklus lényegesen kedvezőbb feltételeket teremtett a közoktatás finanszírozását illetően, de ezzel együtt a pedagógusbérek és a minimálbér emelése jelentősen megnövelte a helyi önkormányzatok személyi kiadásait és azok közterheit, ami a növekvő állami támogatásokba nem épült be. Mivel a működési kiadások közel felét a közoktatási kiadások tették ki, az önkormányzatok költségvetésének egyensúlyát az oktatás állami finanszírozásának a mértéke érzékenyen érintette. S mivel az apró és kistelepülések többségének nem volt jelentős saját bevétele, a hiányzó rész pótlását más ágazat rovására tudták csak biztosítani (szociális segélyek, településfejlesztés), vagy az oktatás intézményeinek lezüllesztésével, végső esetben megszüntetésével kerülhették el a pénzügyi csődöt.

Oktatási és nevelési célra fordított fejlesztések eloszlása a különböző kormányzati ciklusokban a települések között (%-ban és Eft-ban, folyóáron)

Településtípus	1991–1994	1995–1997	1998–2000
Községek 500 alatt fő	1,3	0,7	0,3
Községek 501–1000 fő között	6,2	3,8	3,2
Községek 1001–3000 fő között	16,4	11,1	13,8
Községek 3001 fő felett	9,4	7,9	9,8
Községek	33,3	23,5	27,2
Városok	30,1	31,1	27,0
Megyejogú városok	27,3	33,7	27,6
Budapest	9,4	11,7	18,3
Ország összesen (%)	100,0	100,0	100,0
Ország összesen (Eft)	40.867.046	35.803.917	49.412.532

Forrás: VÁTI, dr. Fekete Attila számításai alapján

Az általános iskolák száma 1994 és 2000 között 118-al csökkent. A csökkenés inkább a kis lélekszámú településeken volt jellemző. Budapesten ez időszak alatt az általános iskolák száma 13-mal nőtt, mialatt az iskoláskorú népesség száma 31 ezer fővel csökkent. A megyei jogú városokban 28 intézménnyel lett kevesebb, mialatt az iskoláskorú népesség száma 28 ezer fővel apadt. A kis és középvárosokban az iskolák, valamint a 6–14 évesek száma szinte változatlan maradt a '90-es évek második felében. 2900 községben az általános iskolás korosztály száma 10 ezer fővel, az iskolák száma 104-gyel csökken az évtized második felében. Az iskolák megszűnése az apró- és kistelepüléseket érintette leginkább, ahol 41, illetve 44 iskola szűnt meg, mialatt az iskoláskorú népesség az ötszáz fő alatti kategóriában nőtt, s a félezer és ezer közötti népességű falvakban is csak 3 ezer fővel (5%-kal) apadt. **Az iskolák számának csökkenése tehát nem kifejezetten demográfiai okokkal magyarázható, hanem minden bizonnyal az iskolák fenntartásának nehézségei vezettek a kis népességű falvakban az iskolák bezárásához.**

Az iskolák és az óvodák finanszírozásának kérdését nem lehet elválasztani a helyi települési önkormányzatok gazdálkodásának problematikájától az önkormányzatok integrációjának a dilemmájától.

A jelenlegi önkormányzat-finanszírozási rendszer

- egyrészt nem ösztönzi a helyi források kellő feltárását és addicionálását; az önkormányzatok nem használják ki a jelenlegi költségvetésben rejlő lehetőségeiket, mivel nem maximalizálják az együttműködésből származó hasznot. Ha kooperálnának a legkülönbözőbb szakellátások terén, több forráshoz jutnának, és így jobb közszolgáltatást

tudnának nyújtani, illetve megszervezni. **A kistelepülések zömében nem csak a közoktatási- és nevelési, valamint szociális és más humán-szolgáltatások terén nincs kellő összehangoltság, kooperációs szándék és elégséges szakmai kistérségi irányítás, hanem a legminimálisabb igazgatási feladatok terén sem tudják az együttműködést megvalósítani (körjegyzőségek).** Azzal, hogy évről évre csökken az állami támogatás aránya az iskola fenntartás költségein belül, elmélyültek az önkormányzatok anyagi gondjai is.

- Másrészt a közpénzhiány sajátos belső „erőket” szabadított fel a helyi önkormányzatokból, amelynek iránya nem egy kooperációs vállalkozás nyeresége felé terelte a közszereplőket, hanem a másik fél (szomszédok) életterének folyamatos csökkentésére sarkalta. Azzal, hogy a kormányzatok nem biztosították a helyi önkormányzatok számára az iskolafenntartáshoz elégséges ellátmányt, növelték a magukra hagyott települések közötti (korábbi időkből megmaradt) rivalizálást. A hiány nem serkentette az azonos hajóban utazók közötti együttműködést, hanem inkább növelte a potenciális partnerek közötti agresszivitást, azaz az önkormányzatok egymás közötti játszmái; „én maradok meg vagy te” típusúakká fajultak, s nem egy tágabb közösség (kistérségi integráció) felépítése felé mutattak.

Az óvodák és iskolák –, illetve az őket fenntartó önkormányzatok – között megindult a verseny a fogyatkozó gyermekekért és családokért. De ezek a harcok nem a minőség versenyét hozták el (például ki tud jobb szolgáltatást nyújtani), hanem in-

kább arról szóltak, hogy kinek az intézménye maradjon fenn, melyik önkormányzat tudja megoldani az ellátást áron alul, a legolcsóbban, s melyik helyi társadalom képes a leépítendő közoktatási szektorához megfelelő partnert találni a tanári karban, az iskolaigazgatóban és a helyi közgyűlésben.

Oktatás és nevelés intézményeinek állapota

Óvodák

Amikor az apró- és kisfalvak iskolaügyével foglalkozunk, nem kerülhetjük ki az óvodák vizsgálatát sem. Nem csupán azért, mert az óvoda utolsó éve tulajdonképpen az iskola nulladik évének számít, hanem azért sem, mert e helyi társadalmakban az óvodát és iskolát közös fenntartásban működtetik és **mindkét ellátási forma olyan szociális missziót tölt be, amely nem csak az adott korosztály életére és jövőjére van döntő befolyással, hanem az őket érintő családokra is.** Az önkormányzatok jelentős részében a szociális munka az óvodás és iskolás korosztályra irányul, ennek a korosztálynak

a fokozott támogatása különösen azoknak a családoknak nyújt segítséget, ahol egyik szülő sem aktív kereső.

A községek többségében helyben megtalálhatóak az óvodák. A körjegyzőségi székhelyű aprófalvak közel kétharmadában, míg a nem körjegyzőségi székhelyű községeknek csak az ötödében található helyben óvoda. A helyi óvoda hiánya az ötszáz főnél kisebb létszámú településeken okoz gondot, mivel csak minden negyedik önkormányzat tart fenn óvodát saját községének határán belül.

A jelenlegi óvodák megmaradását veszélyezteti a demográfiai apály. Az elkövetkező években csökkenni fog a 2–5 év közötti korosztály száma, mivel az aprófalvakban már 2000-ben a 0–2 év közöttiek száma 20%-kal csökkent 1994-hez viszonyítva. A gyermekszám csökkenését követi az óvónők számának csökkenése is, mivel az egy óvónőre jutó gyermekszám lényegében nem változott, s ezzel együtt javul a képesítéssel rendelkező óvodai pedagógusok aránya.

Az óvodák kihasználtsága az aprófalvakban 82%-ról 74%-ra esett vissza. Félő, hogy a '90-es években töretlenül fennmaradt óvodák fenntartása igen nagy gon-

Az óvodák elhelyezkedése a különböző nagyságú községekben 2000. évben (db)

Községek		Óvoda		Összesen
		Nincs	Van	
500 fő alatt	Nem körjegyzőségi székhely	708	200	908
	Körjegyzőségi székhely	37	50	87
501–1000 fő között	Nem körjegyzőségi székhely	53	461	514
	Körjegyzőségi székhely	7	172	179
1001–3000 fő között	Nem körjegyzőségi székhely	2	755	757
	Körjegyzőségi székhely		192	192
3001 fő felett	Nem körjegyzőségi székhely		258	258
	Körjegyzőségi székhely		18	18

Forrás: KSH T-STAR

dot fog jelenteni az apró- és kislelkek önkormányzatainak. **Az óvodák megmaradása különösen fontos az elszegényedő falusi népesség számára,** mivel az itt felnöve gyermekek többsége igen rossz szociális helyzetű családból kerül az iskolapadba, s az óvodák ezt az esélyegyenlőtlenséget adekvát pedagógiai programjukkal mérsékelni tudják.

Az óvodákat gyakran az iskolával közösen tartják fenn, hogy ezzel is költséget takarítsanak meg. A fogyatkozó gyermeklétszámmal azonban igazán nem tudnak mit kezdeni. 1994-ben az 500 fő alatti létszámú falvakban 6665 óvodai férőhelyen 5495 gyermek, 2000-ben közel ugyanennyi férőhelyen már csak 4886 gyermek volt elhelyezve. Gyakran az óvodai ellátás fenntartása érdekében a munkáltató önkormányzat az óvónőket és a kisegítő személyzetet hosszabb-rövidebb időre munkanélküli segélyre küldi, hogy ezzel is csökkentsék a bérköltségeket. Az ezer alatti, de ötszáznál népesebb községek esetében sem jobb a helyzet, mint az aprófalvakban. Az óvodák kihasználtsága 2000-ben már csak 85%-os volt, az óvónők száma az óvodába felvettetek számával arányosan csökkent.

Az egyre csökkenő gyerekszámért elsősorban nem az elvándorlás okolható, hanem a helyben maradtak gyermektelensége. Csökkent a házasságkötések, ezzel együtt a családalapítók száma is. **Mivel az apró- és kislelkek zömében nincs helyben munkaalkalom, a falvak elszegényedő aktívkorú népességének többsége gyermektelenséggel próbálja mérsékelni a nyomorát.** A városoktól távoli falusiak gyakran az ingázást sem tudják felvállalni. Egyrészt mert ennek a költségei nagyok (a kifizetett bérekhez képest), másrészt a falusi társadalmak zömében már csak azok a kevésbé mobilizálható rétegek maradtak, amelyek nem töreked-

nek a községhatárától messzebb munka után nézni.

A fogyó gyermekszám tovább nehezíti a helyi önkormányzatok intézmény-, illetve szolgáltatás-fenntartó törekvését, ugyanis a kisebb létszámú óvodának közel annyi a költsége, mint a nagyobb létszámúnak. S mivel az állam fejkvóta rendszerben adja a támogatását, a kisebb gyermeklétszámú intézmények fenntartásához nagyobb arányú helyi forrás szükséges, amit a kis létszámú falvak a helyi adóforrás és alacsony személyi jövedelemadó szint miatt nem tudnak biztosítani. Az ördögi kör tehát nemcsak a helyi társadalomban működik, de a helyi önkormányzat gazdálkodását is ellehetetleníti.

Az ördögi körből a helyi gazdaság fejlesztése révén juthatunk ki, de a helyi gazdaság lehetőségét nagymértékben a helyi munkaerő állapota határozza meg, amelynek alapjait az oktatással rakhatják le a helyi társadalmak.

Iskolák

A vizsgált időszakban 85 iskola szűnt meg az apró- és kislelkekben, s a megmaradtak is évről évre küzdenek a létükért. A fenntarthatóságuk és megmaradásuk alapvetően az állami hozzájárulás mértékétől, illetve olyan kiegészítő támogatásoktól függ, amit a helyi önkormányzatok az iskolák fenntartására tudnak fordítani (ifjúsági sport, bejáró tanulók, napközis ellátás támogatása). Az ezer főnél kisebb lélekszámú önkormányzatok belső tartaléka legtöbb esetben teljesen kimerült. Más ellátási formából már több forrást nem tudtak átcsoportosítani, viszont van, amikor az önkormányzatok közötti kooperációt nem használják ki, ezért az állami költségvetésből is kevesebb forráshoz jutnak.

Az évtized végére az átlagos osztálylétszám csökkent. Az ezredforduló évében az apró és kisközségekben 12–13 gyermekből állt egy átlagos osztály, amely így közel fele volt az országos átlagnak. A tanulók több mint negyztizede napközis ellátásban is részesült. **Ez az ellátási forma jelentős szociális missziót is betöltött a kislélekségű falvakban, mivel a családoknak járó szociális támogatás egy részét a gyerekek közvetlenül kapják meg az önkormányzatoktól az iskolák napközis otthonainak szolgáltatásain keresztül.**

Az évtized első felében az apró- és kislélekségű falvakban tanulóinak 13–9%-a, az évtized végén minden ötödik, illetve tizedik iskola tanult nemzetiségi nyelvet. Ez a tendencia a cigány etnikum egyre növekvő arányára utal, amely azt jelzi, ha ez az irány és növekedési ütem marad, akkor **az apró falvakban a gyerekek több mint a fele roma származású lesz két-három éven belül.**

Az egy pedagógusra jutó gyerekszám lényegében változatlan. A pedagógusok száma viszont csökkent 6428 főről 5513 főre, ami azt mutatja, hogy a megmaradt apró- és kislélekségű falvakban működő kisiskolák tanári karainak létszáma lényegében nem változott. A pedagóguslétszám csökkenése az iskola bezárásokkal magyarázható. A képesítés nélküli pedagógusok aránya az aprófalvakban 1994-hez viszonyítva enyhe mértékben növekedett, a kislélekségű falvakban viszont az arányuk jelentősen csökkent 2000-re.

Az évtized második felében több kisiskolában volt tornaterem és könyvtár, mint az évtized első felében. A fejlesztések mellett arra lehet következtetni, hogy **minden bizonnyal a jobban felszerelt iskolák éltek túl a '90-es éveket.** Az ötszáz főnél kisebb lélekszámú települések iskoláinak felében volt tornaterem és közel

harmadában könyvtár, ettől népesebb, de ezer főtől kisebb lélekszámú falvak iskoláinak héttizedében tornaterem, nyolctizedében könyvtár.

Az apró- és kislélekségű falvakban az iskolás gyerekek 42–34%-a járt napközibe. Az aprófalvak jelentős részében nem volt napközi, mivel az iskolák többsége csak alsó osztályos, és forrás hiányában fenntartásukat – a szociális szükséglet ellenére – nem tudta biztosítani. Miután az iskolai napközi fontos szociális missziót tölt be, a támogatására többletforrást kellene biztosítani az önkormányzatok költségvetésében, különösen akkor, ha ez a szolgáltatás jelentős kulturális és nevelési feladatot is ellát.

A fragmentált önkormányzati rendszerben működő falusi helyi autoritásoknak az óvoda- és iskola fenntartásért drága árat kellett fizetniük az elmúlt tizenkét évben.

- Tartalék, illetve felhalmozási alapot nem tudtak képezni. A településfejlesztéshez nélkülözhetetlen állami, regionális és megyei pályázati forrásokhoz – önrész hiányában – kisebb eséllyel pályázhattak, ezért a fejlesztések és felújítások több helyütt elmaradtak; a települések közterei és közintézményei (iskolák) lelakottá váltak, illetve a korábbi elmaradottságuk konzerválódott.
- A közoktatásban foglalkoztatottaknak a törvényekben előírt javadalmazását nem tudták biztosítani, ezért kihasználva az alkalmazottak kiszolgáltatott helyzetét, a túlórákat, helyettesítési pénzeket, valamint a pótlékokat nem fizették ki. A pedagógus ellátmányok nem voltak alkalmasak egy életpálya megalapozására, egy család fenntartására, a tanárok a helyi társadalmak presztízsrendjében a periféria felé sodródtak.

- Az önkormányzatok évek óta maguk előtt görgetett banki hitelei felgyülemlettek, amelyeket a pótlólagos állami pénzekből sem tudtak visszafizetni, a falvak jelentős része eladósodott.
- A közoktatás fejlesztési források lassan jutottak el az ellátást bonyolító intézményekhez, mert a folyamatos „átmeneti” fizetéseképtelenség miatt az önkormányzatoknak vagy a hiteleket vagy a közüzemeket vagy a béreket kellett előbb kifizetniük.
- Az iskola fenntartása (különösen ott, ahol a helyi politikai döntéseket az iskola tanárai hozzák) más alapellátás rovására valósult meg. Ha viszont az iskola érdekérvényesítő ereje csekély volt, az oktatás színvonalának a lerontásával (szakképesítés nélküli tanárok alkalmazása, oktatási segédeszközök az elhanyagolása stb.) tették „olcsóvá” az ellátást.
- Az oktatásfinanszírozás jelenlegi formái nem a minőségi munkát ösztönzik, hanem az olcsóbb megoldások felé terelik a fenntartókat.
- Az oktatás, mint szociális szolgáltatás a meglévő társadalmi miliő színvonalára zuhlott le, s ezáltal nem tudta kellő mértékben segíteni e környezetből kikerülni akaró gyermekeket, illetve családokat, mivel az iskola a társadalmi esélyegyenlőségét nem szolgálta, hanem inkább elősegítette a társadalmi és a területi különbségek elmélyülését.

Az apró- és kisfalvak iskoláit mindezek ellenére megmenteni, és fokozottan támogatni kellene.

- Az állami költségvetés számára rendkívül csekély terhet jelentenek (az adóinkból többet költenek a fővárosban lehullott hó eltakarításra, mint az aprófalvak iskoláira).
- Az óvodák és iskolák az évtized első felében épültek újjá, jelenleg az önkormányzatok legértékesebb ingatlan együttese, amelyeket másra nem tudnak hasznosítani. Félő, ha megszűnik az intézmény, ez visszafordíthatatlan vagyonvesztéssel jár együtt (nem ritka, hogy az iskola műemlék épületben van elhelyezve).
- Az óvoda és iskola intézményével gyakran együtt működik a közművelődési- és könyvtárszolgáltatás. Majd minden esetben a konyha ezen intézményekkel együtt üzemel, nem ritka, hogy az idősek otthona, nyugdíjasklub vagy a napközi is az iskolafenntartás részét képezik. Tehát a falusi helyi szociális ellátó rendszer szerves – és gyakorta központi – eleme az óvoda és az iskola, ezért a helyi oktatás megszüntetése a többi szociális szolgáltatás megmaradását is veszélyeztetné. Félő, hogy ha finanszírozási okok miatt a lokalitásból bármelyik ellátási egységet megszüntetnék, akkor a „dominó” elv érvényesülne, vagyis összeomlana az egész ellátási rendszer. A falvak százai, kistérségek tucatjai maradnának ellátatlanul.
- A községekben a 25–29 év közötti cigány lakosság 27,3%-a nem végezte el a nyolc osztályos iskolát, azaz kvázi funkcionális analfabéta. **Az ezer főnél kisebb lélekszámú településeken él a cigányság hattizede, azaz kétszázezer fő, ami az ott élő teljes lakosság negyedét teszi ki. A cigányság kulturális, társadalmi és szociális elmaradásának kérdését gyakran nagyvárosi problémának tekintik, pedig ez első sorban az apró- és kisfalvas Magyarország gondja.**

- Az egészségügyben tapasztalható integrációs folyamatok (házi orvosi praxisok és a védőnői szolgáltatás falvakat összeszővő rendszere) azt bizonyítják, hogy a helyi autonómia csorbulása nélkül, de nagyobb állami felelősség vállalás mellett a racionális kooperációk képesek átlépni a helyi volt és vélt sérelmeken, képesek megteremteni a szolgáltatások valódi versenyét és elindítani a minőség kifejlődését.
- **Az apró- és kisfalvak számára a helyi értelmiség megmaradása az iskola megmaradásától függ.** Ha megszűnik, a helyi innováció hordozói is távoznak a helyi közéletből. Az intézmények azon túl, hogy szolgáltatást nyújtanak, a helyben élők mindennapjait könnyítik és gazdagítják. Ha még szűken is, de munkát adnak a helyi értelmiségnek (5500 pedagógus), ami végül is meghatározza egy-egy település szellemi életét, kohézióját, integrációját, ezáltal jövőjét.

Irodalom

Bódi Ferenc-Bóhm Antal (szerk.): Sikeres helyi társadalmak Magyarországon. Agroinform Kiadóház, Budapest 2000.

Csatári Bálint: Kísérlet a magyarországi kistérségek komplex fejlődési típusainak meghatározására. In: Alföld és a Nagyvilág. (szerk.: Dövényi Zoltán), MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest 2000.

Fábián Gergely: Szociális és egészségügyre kiható gazdasági és politikai folyamatok. Globalizáció és lokalizáció a rendszerváltásban. Doktori értekezés. Nyíregyháza, (kézirat) 2000.

Fekete Attila-Hegedűs Miklós: A közvetlen és a közvetett területfejlesztési támogatások hatásainak vizsgálata. VÁTI-GKI Rt., Budapest 1998.

Laki László: Vállalatok és vállalkozások igényeinek változásai a munkaerő képzésével-képzettségével kapcsolatban. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest 2001.

Obádovics Csilla: A népsűrűség és a nagyváros-közelség hatása a munkanélküliségre falun. Falukonferencia, Pécs 1997.

